

I. Gotun, M. Gun

THE HODOSIVKA-ROSLAVSKE SETTLEMENT CERAMIC COMPLEX AS AN INDICATOR OF ITS INHABITANTS' SPIRITUAL CULTURE

Certain features of the material culture of Hodosivka-Roslavske inhabitants circa XI–XII–XIV centuries have already been described in literature; therefore this article is devoted to some aspects of their spiritual culture. Consideration of the specifics of ornamentation and branding of pottery on one hand leads to the conclusion, that general Rus tendencies have been dominant in the population's traditions, on the other – demonstrate the socioeconomic uniqueness of the settlement.

Keywords: Hodosivka-Roslavske settlement, Ancient Rus, ceramic wares, branding, ornament.

Матеріал надійшов 13.01.2014

УДК [90Н : 902. 3] (477)

Пустовалов С. Ж.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НАПІВЗЕМЛЯНКИ ШЛЯХТИ ТА ПРИЛЕГЛОЇ ДО НЕЇ ТЕРИТОРІЇ НА ОСТРОВІ БАЙДА

Статтю присвячено публікації матеріалів розкопок оселі знаті та прилеглої території на острові Байда.

Ключові слова: Запорозька Січ, князь Вишневецький, напівземлянка, розкопки.

У 2012 році Малохортицька експедиція УТО-ПК (Українського товариства охорони пам'яток історії та культури) продовжила роботи на о. Байда (Мала Хортиця). Головним завданням стало дослідження території городища на південь від напівземлянки шляхти, яка була вивчена у 2007 році. В експедиції брали участь студенти-практиканти Києво-Могилянської академії: М. С. Бондарев, М. С. Глядяєва, О. В. Зінченко, К. О. Ісакова, П. О. Логвінова, К. В. Недоговор, К. А. Олешко, М. В. Столярова, Ю. І. Стьопкіна, І. О. Шевченко, Н. Р. Юрчишин – та волонтери: М. А. Копил, В. С. Пустовалов.

Від початку робіт на острові Байда перед дослідниками постійно стояло питання: де може знаходитися оселя Дмитра Івановича Вишневецького? Розкопи, закладені в 1991–1992 рр., не виявили переконливих доказів, що князь жив

саме в центрі території, оточеної укріпленнями. Знайдена на найвищому місці острова слюсарня майстерня або кузня, за тодішніми міркуваннями, навряд чи могла знаходитися поруч із оселею князя. Висловлювалося припущення, що помешкання Д. І. Вишневецького мусило бути у безпечнішому місці: попід південним валом або східним найвищим валом. Саме там упродовж 10 років велися розкопки [2; 3; 5; 6; 8; 9]. Але їхні матеріали не давали змоги інтерпретувати виявлені знахідки як оселю когось із шляхти. Всі досліджені землянки та напівземлянки мали приблизно одну конструкцію: прямокутні або квадратні заглиблені у землю котловани розмірами 4x4 м або 4x8 м; каркасні стіни виповнені з тину та замащені обмазкою на п'ядь, пічкикам'янки, нари, на яких спали, сміття, яке вкривало всі кути та долівки приміщень на 40–50 см,

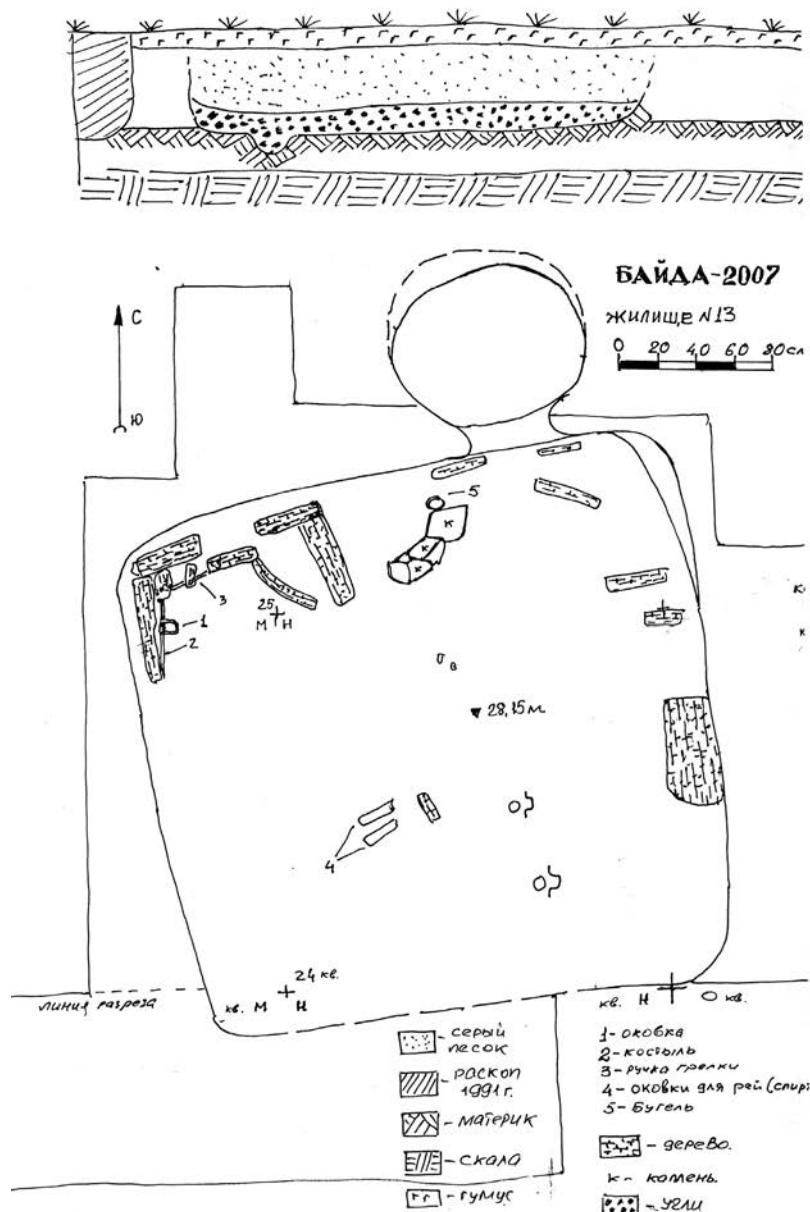

Рис. 1. План розкопок напівземлянки шляхти на о. Байда

дуже простий набір речей (саморобні ливарні формочки, сокири, кулелівки, пробійники, молотки). Серед знахідок лише два гномони (деталі сонячних годинників) можна було віднести до інструментів, якими могли користуватися грамотні, освічені люди [10]. Але гномони знайдено в баштах або поблизу від них. Тобто там, де перебувала варта, і гномони були необхідні для правильного визначення часу. Те саме можна сказати і про підківки від польських чобіт на високому підборі. Їх, очевидно, носили заможні люди, але вони були знайдені у приміщенні, яке, імовірно, займала варта. Все це змусило переглянути стратегію пошуків оселі Д. І. Вишневецького.

Топографія острова у межах укріплень не залишала сумніву в тому, що найвища його части-

на є найпридатнішою для розташування шатра чи іншого помешкання князя. Великий плоский камінь є природною трибуною для виступів ватажка. З історичних джерел ми знаємо, що князь Д. І. Вишневецький був мужньою, сміливою людиною, він не став би ховатися від небезпеки, завжди вірив у перемогу. Так він себе поведив і під Азовом, і в своїх стосунках з королем Польщі, з Іваном IV. Аналіз речей, знайдених у розкопаних залишках будівель, показав, що найцінніші з них виявлені в центрі укріпленої частини острова. У східній частині слюсарної майстерні виявлено срібну монету Сигізмунда I (1526 р.), ручку ножа, оздоблену срібними платівками, шкіряну сумку, прикрашену мідними набійками. У розкопі 1992 р., який знаходився на пів-

нічний схід від слюсарної майстерні, виявлено кістяну ручку від нагайки, яка теж навряд чи належала рядовому козаку. Ще у 1950 та 1953 роках Віктор Федорович Пешанов знайшов на цій ділянці каламар. Розкопки 1997 р. на схід від великого каменю не дали нічого, крім окремих уламків кераміки доби бронзи.

Найперспективнішим місцем пошуку залишків оселі визнано ділянку між залишками майстерні чи кузні, розкопаної у 1991 році, та великим каменем і западиною навпроти входу на городище. Дослідження 2006 р. показали, що останні припущення були правильними. Також виявлено смітник з характерними для XVI ст. залишками.

Наявність спеціального смітника XVI ст. за межами будівлі була нетиповою, оскільки все сміття в інших випадках викидалося в межах землянок. У цьому випадку можна було передбачати наявність смітника поблизу житла, яке сис-

тематично прибирали. Саме тому наступного 2007 року розкоп було закладено на захід від смітника. Після розчистки з'ясувалося, що це квадратна напівземлянка із стороною 2,9 м (на метр менше, ніж у звичайних землянок на острові). Долівка напівземлянки заглиблена в ґрунт на 0,5 м. Будівля орієнтована за сторонами світу з невеликим відхиленням (рис. 1) [7]. У північній частині напівземлянки було знайдено найбільшу кількість знахідок. У північно-західному куті знаходилися залишки столу чи якоїсь полицки. Довжина його – 1,2 м. Дубові рейки розташовано в північно-західному напрямку. Їхня довжина дорівнює приблизно 0,5 м. Між ними знаходилися товсті рейки загальною довжиною 1,10 м. Одна рейка йшла під кутом (довжина 0,45 м). Уздовж західної частини столу та попід нею виявлено прямокутне металеве окуття розміром 12,6 x 8,8 см, залізний костиль довжиною 34 см, обрубок рогу розміром 14,5 x 4 см; 4 x 3,1 см,

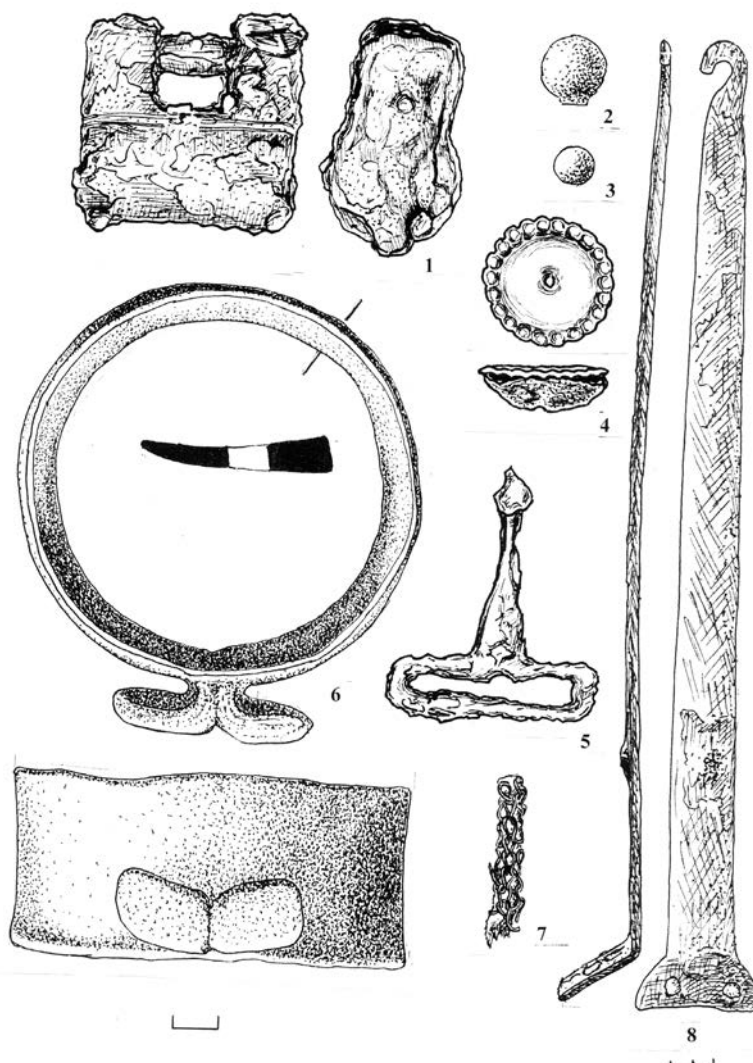

Рис. 2. Матеріали розкопок з напівземлянки шляхти

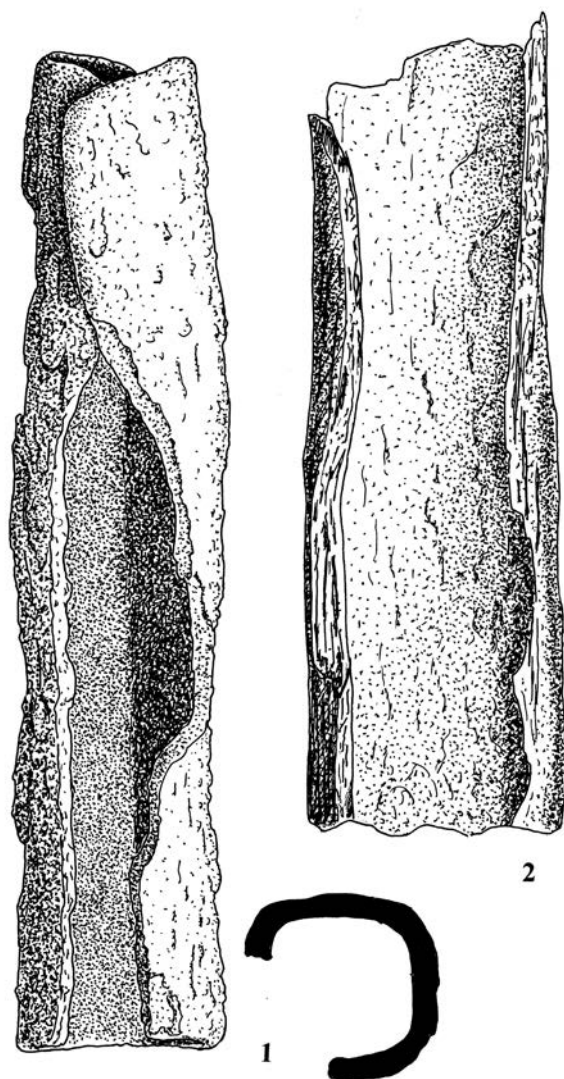

Рис. 3. Спирт-трисселі від додаткових рей

ручку від жаровні, чи грілки довжиною 45 см з гачком на кінці для підвішування (рис. 2, 8). Відміна такої жаровні від звичайної пательні полягає в тому, що кругла ємність для вугілля зроблена з дуже тонького металу. Тоді як пательня виготовлена з відносно товстого металу. В куті під згорілими планками виявлено залізний навесний замок розмірами 5 x 5 x 3,3 см (рис. 2, 1).

У північно-східному куті житла виявлено залишки каміня. Камін був виритий у ґрунті за межами будівлі і з'єднувався отвором з самим приміщенням. Ширина каміня – 1,0 м, глибина – 0,8 м. Отвір завширшки 0,4 м. Висота отвору не фіксується внаслідок обвалу землі. В топці виявлені залишки вугілля, невеликих камінців, попелу. Біля отвору до каміня в заповненні знайдено два гранітних каменя (очевидно, від конструкції каміня) та бугель від щогли (рис. 2, 6). Знахідка бугелю пояснюється, мабуть, тим, що камін топили деталями корабельного рангоуту.

На південь від скупчення каміння виявлено дві залізні пряжки, залізна застібка від ремня (рис. 2, 5), гудзик із срібною зовнішньою частиною та залізною тильною (рис. 2, 4) та фрагменти срібного галуна (рис. 2, 7). Гудзик складається з двох частин. Зовнішня являє собою круглу платівку з невеликим отвором посередині та перлинним орнаментом по колу. Задня частина має чашеподібний вигляд та отвір посередині. Обидві частини, імовірно, з'єднувалися заклепою. В південній частині приміщення виявлено злинок свинцю від розплавленої кулі (мушкетної), мушкетну кулю (рис. 2, 2) та кулю від пістоля (рис. 2, 3). У долівці житла в цій частині виявлено 3 ямки від ніжок, імовірно, ліжка. Четверта ямка відсутня, оскільки в цій частині долівкою слугує гранітна скеля. Діаметр ямок 6–8 см. Під ліжком виявлено два залізних предмети. Вони являють собою металеві окуття, зроблені з поганого заліза. З одного боку ці окуття мають прямокутний в перетині профіль. З іншого боку – округлий (рис. 3). Це так звані спирт-трисселі – деталі реїв для прямих вітрил, які дозволяють подовжити їх для постановки додаткових вітрил – триселів. Біля східної стіни будівлі під залишками згорілої дошки виявлено уламок клямки (рис. 4, 2).

Крім цих знахідок, під час вибірки заповнення знайдено чимало цвяхів та костилів від каркаса будівлі.

Досліджена напівземлянка реконструйована [11]. Вона, імовірно, мала односхилий дах, два вікна, двері у східній стіні та камін з димарем вищим від даху (рис. 5). Інтер'єр складався з ліжка, стола, казана для варіння їжі. За стілець могли правити барабан або складний стілець (рис. 6).

Як впливає з матеріалів дослідження, знайдена напівземлянка за своїми показниками значно відрізняється від тих землянок, які було досліджено у попередні роки. Одне ліжко, камін замість пічки-кам'янки, стіл, клямка від дверей, замок, грілка, поясна застібка, срібний гудзик та галун, а враховуючи розкопки попередніх років, і ключ, підківки від чобіт, казан, пластини від захисного обладунку – все це свідчить про те, що розкопана напівземлянка належала шляхтичу чи представнику козацької старшини. Впевнено стверджувати, що оселя належала Д. І. Вишневецькому, підстав немає. Жодних особистих речей князя (наприклад з гербом чи монограмою) під час розкопок не знайдено. Деталі одягу (галун, гудзик) не можуть поки що бути ідентифіковані за портретами Дмитра Вишневецького, оскільки вони є не прижиттєвими, а написаними на два сторіччя пізніше (XVIII ст.). Проте цен-

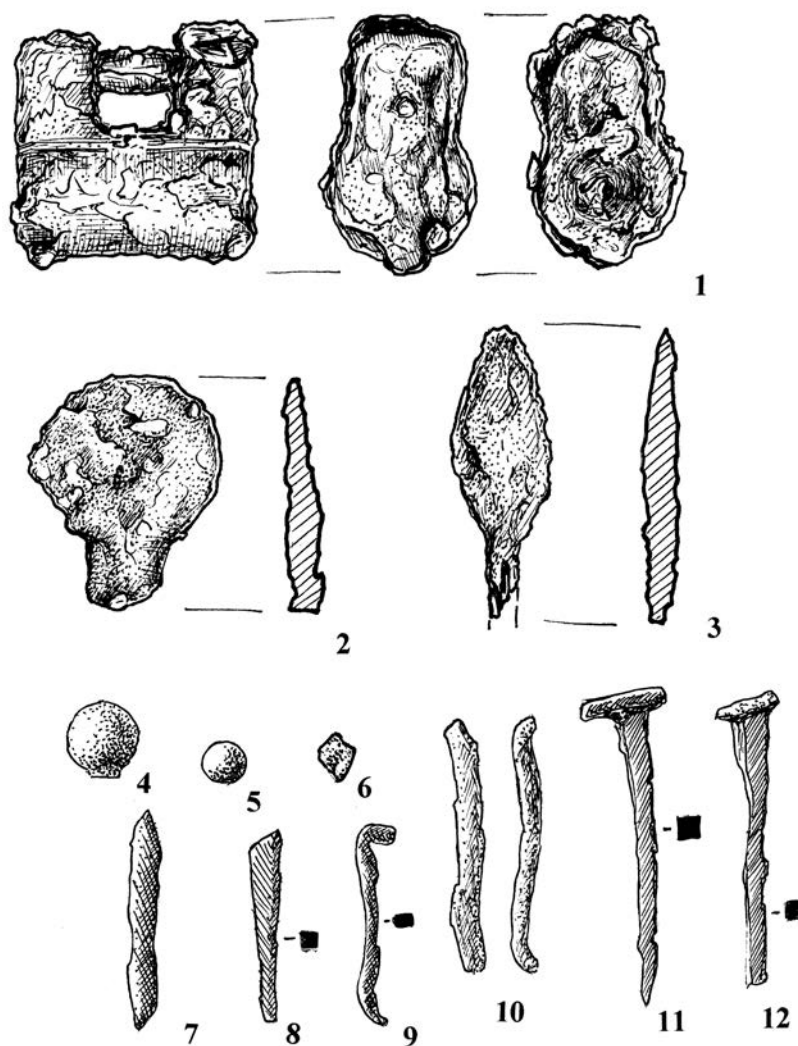

Рис. 4. Матеріали розкопок з напівземлянки шляхти

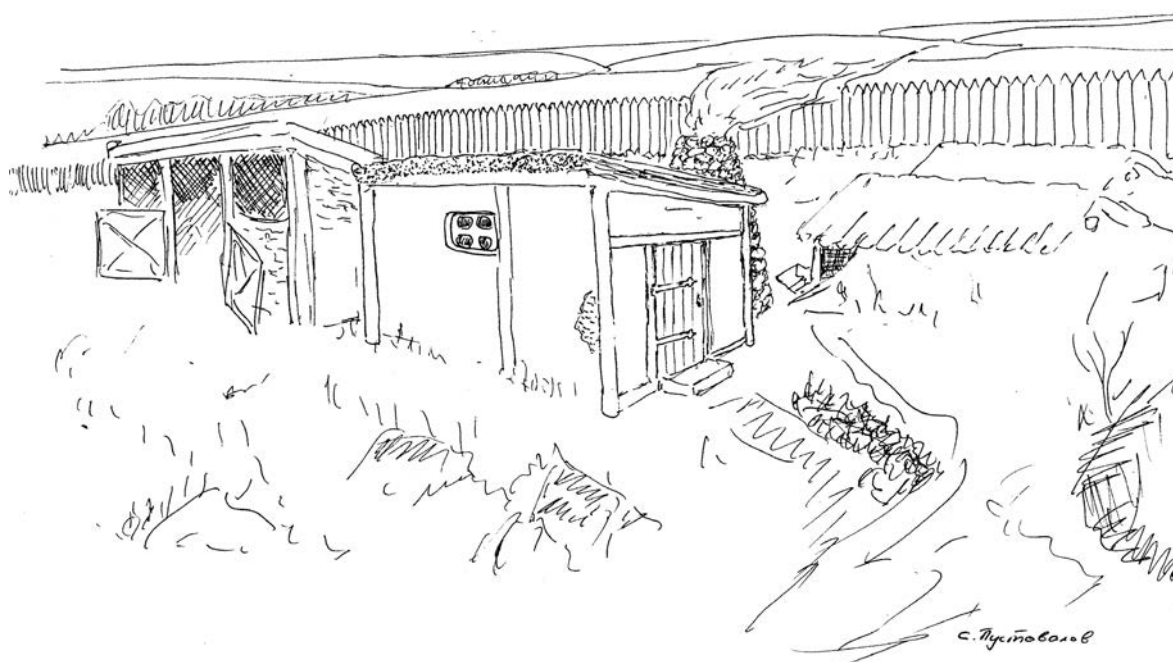

Рис. 5. Реконструкція зовнішнього вигляду напівземлянки шляхти

Рис. 6. Реконструкція інтер'єру напівземлянки шляхти

Рис. 7. Портрет Д. Вишневецького з Національного історичного музею України

тральний гудзик застібки верхнього одягу князя на портреті, який зберігається в Національному музеї історії України, дуже схожий на тий, який був знайдений у напівземлянці на о. Байда (рис. 7). Але на портреті він зроблений із золота. Проте на городищі не виявлено жодної золотої речі. Всі цінні знахідки зроблено з низькопробного срібла.

У зв'язку із знахідкою напівземлянки шляхти необхідно переглянути належність ручки срібного ножа та монети із сумкою до слюсарної майстерні. Справа в тому, що всі наземні будівлі на острові Байда, які було спалено після відступу ко-

заків на північ, валилися під час пожежі у південно-західний бік. І башта, і городня, і слюсарна майстерня завалилися в той самий бік. У цей же бік завалилася і напівземлянка № 13, яка перекрила частково залишки слюсарної майстерні. Відстань між ними не перевищувала 0,1–0,2 м. Зазначені знахідки, можливо, висіли на стіні будівлі № 13. Це ще додатково підвищує статус знайденої у 2007 р. будівлі. Цікаво також, що тут вперше знайдено деталі рангоуту суден. Це свідчить про те, що Д. І. Вишневецький з військом прибув на острів водою на відносно великому судні.

Розкоп 2012 року площею 40 м² було закладено на південь від розкопу 2007 року (рис. 8). Згодом зроблено прирізку, яка збільшила площу до 60 м² [4]. У північній частині розкопу виявлено культурний шар доби ранньої бронзи, який був пошкоджений за доби пізньої бронзи та пізніше. В культурному шарі переважала кераміка. Знайдено один майже цілий горщик білозерської культури. Потужність культурного шару доби бронзи сягала 0,25–0,35 м. Подекуди шар був повністю зруйнований пізніми перекопами. В південній частині розкопу виявлено заповнення ями, долівка якої знаходилася на рівні скелі. Форма ями зафіксована у придонному шарі. Прирізка, що зроблена на південь від розкопу, дозволила виявити протилежну стінку ями. Спроби просте-

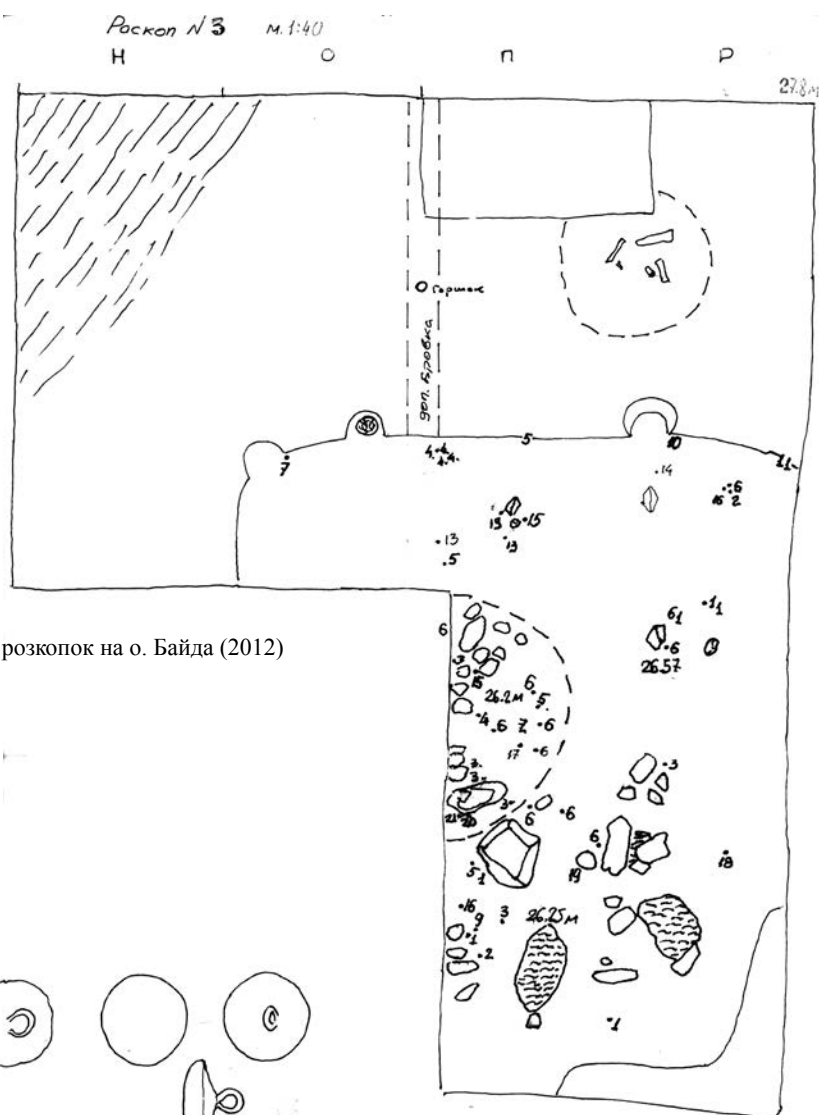

Рис. 8. План розкопок на о. Байда (2012)

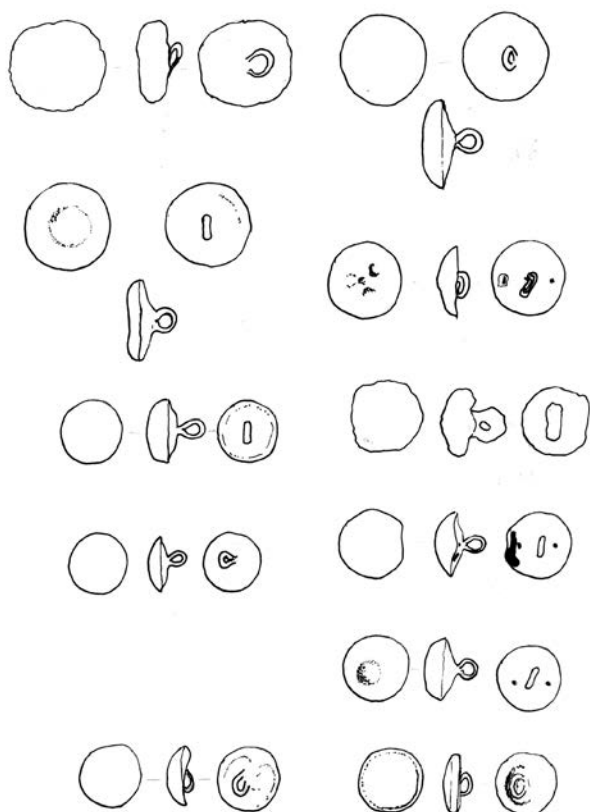
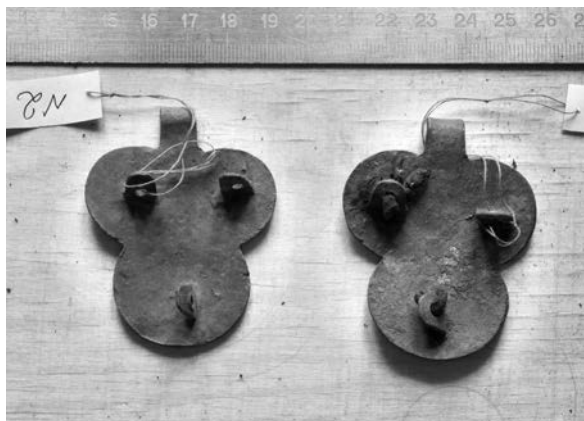

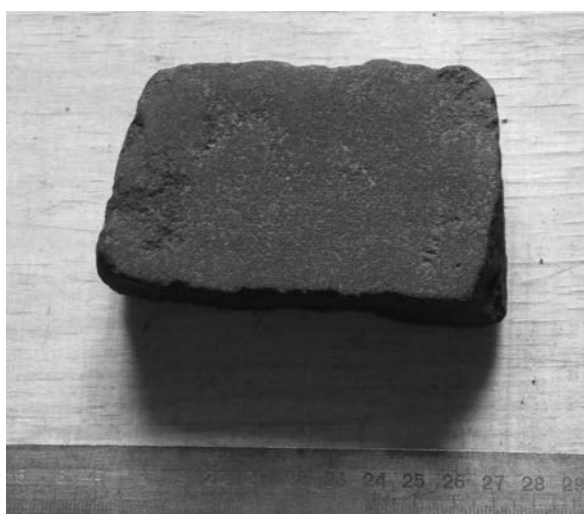
Рис. 9. Гудзики з розкопок на о. Байда (2012)

жити кордони плями в східному напрямку виявилися марними. Дослідити повністю цей об'єкт не вдалося за браком часу.

Уздовж північної стіни виявленого приміщення простежено три ямки від стовпів діаметром 0,45–0,38 м. Біля них знайдено залишки дерева, можливо, від стінок. Там само в заповненні знаходились окремі залізні цвяхи. Виявлено північно-західний кут та південно-східний кут будівлі. Можна зробити припущення, що загалом будівля мала прямокутну форму з орієнтовними розмірами 6,4 x 5,6 м. По її центру частково досліджено вогнище. Діаметр вогнища – близько двох метрів. До середини воно поглиблюється на 0,2 м. В окремих місцях на долівці приміщення простежено уламки глиняної обмазки стіни чи стелі. В заповненні придонної частини будівлі вздовж північної стіни траплялися цвяхи XVI і XVIII ст. У самому приміщенні виявлено знахідки цих двох періодів, зокрема дрібна срібна

Фото. 1. Мідні бляхи з розкопок (2012)

Фото. 2. Точило з розкопок (2012)

польська монета XVI ст. Це могло бути результатом того, що приміщення поновлювалося. Спочатку воно використовувалося в XVI ст., а потім було відновлено в XVIII ст. Майже повна відсутність дерева може свідчити на користь того, що ця будівля не мала суцільних стін або ж вони були тонкими.

Фото. 3. Рушничі кремені з розкопок (2012)

Придонна частина заповнення мала значну затоптаність. На ній та в придонному заповненні виявлено численні речі в основному XVIII ст. Серед знахідок виявлено цілу колекцію військових гудзиків (14) двох типів (рис. 9). Один з них менший за діаметром (2,0 см), другий – більший (2,4 см). Знайдено дві мідні бляхи-застібки у вигляді листя конюшини з відламаними гачками (фото 1). Також знайдено точила (фото 2), 16 рушничних кременів (фото 3). Частина з них (3) обкладена свинцевою стрічкою для кращого кріплення в замку, цілі та пошкоджені латунні та залізні пряжки, наконечники піхов шпаг, численні кулі для мушкетів та пістолів (фото 4), дріб, ножі, деталі замка мушкета, різноманітні обойми, фрагментовані вістря стріл XVI ст., уламки казанів з заліза та чавуну, низка російських монет (полушки), денга, 5 копійок першої третини XVIII ст., дрібна срібна польська монета Яна Ольбрахта 1492–1498 рр. (фото 5). Монета у п'ять копійок була викинута на підлогу. Реверс монети перевернутий на 180°. Це ознака того, що монета є піддробкою [1]. Знайдено також фраг-

Фото. 4. Мушкетні кремені з розкопок (2012)

Фото. 5. Срібний полугріш Яна Ольбрахта

ментовану скляну пляшку з низьким горлом з відігнутим вінцем та квадратним у перетині тулубом (фото 6).

Досліджене приміщення у XVIII ст., можливо, було житловим або кухнею. Про призначення

Фото. 6. Фрагмент скляної пляшки з розкопок (2012)

будівлі XVI ст. поки що сказати нічого не можна. Подальші розкопки допоможуть з'ясувати остаточну конструкцію даного об'єкта.

Список літератури

1. Адрианов Я. Русские монеты 1700–2000 гг. / Я. Адрианов. – М. : Мой Мир, 2001. – 414 с.
2. Іллінський В. Є. Фортеці острова Мала Хортиця (Байда) / В. Є. Іллінський, С. Ж. Пустовалов // Праці центру пам'яткознавства. – 1992. – Т. 1. – С. 142–156.
3. Пустовалов С. Ж. Археологічні роботи на багатоярусному поселенні на о. Мала Хортиця у 2003 році / С. Ж. Пустовалов // Археологічні відкриття в Україні у 2002–2003 рр. – К., 2004. – С. 278–279.
4. Пустовалов С. Ж. Археологічні дослідження на о. Байда у 2012 р. / С. Ж. Пустовалов // Праці центру пам'яткознавства. – К., 2013. – Т. 22. – С. 41–43.
5. Пустовалов С. Ж. Дослідження на о. Мала Хортиця (Байда) / С. Ж. Пустовалов // Археологічні відкриття в Україні. – К., 1998. – С. 42–44.
6. Пустовалов С. Ж. Дослідження на о. Мала Хортиця (Байда) у 2000 році / С. Ж. Пустовалов // Археологічні відкриття в Україні у 1999–2000 рр. – К., 2001. – С. 201–203.
7. Пустовалов С. Ж. Дослідження напівземлянки шляхти на о. Байда / С. Ж. Пустовалов // Археологічні відкриття в Україні у 2007 р. – К., 2009. – С. 307–309.
8. Пустовалов С. Ж. Многослойное городище на о. Мала Хортиця (Байда) / С. Ж. Пустовалов // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 1998. – Вип. IV. – С. 162–188.
9. Пустовалов С. Ж. Підсумки й перспективи досліджень на о. Мала Хортиця (Байда) / С. Ж. Пустовалов // Запорізьке козацтво в пам'ятках історії та культури : тези наук. конф. – Запоріжжя, 1997. – С. 51–55.
10. Пустовалов С. Ж. Результати вивчення башти XVI ст. на о. Мала Хортиця (Байда) / С. Ж. Пустовалов // Археологічні відкриття в Україні у 1998–1999 рр. – К., 1999. – С. 38–40.
11. Пустовалов С. Ж. Реконструкція імовірної оселі Д. Вишневецького на о. Мала Хортиця (Байда) / С. Ж. Пустовалов // Нові дослідження козацької доби в Україні. – Вип. 19. – К., 2010. – С. 14–18.

S. Pustovalov

THE ARCHAEOLOGY RESEARCH OF HOME OF THE NOBILITY AND THE SURROUNDING TERRITORY ON THE BAJDA ISLAND

The article is devoted to publication of the materials of excavation nobility home and surrounding territory on Bajda island.

Keywords: Zaporozka Sich, prince Vyshnevezky, seni dugaut, exavation.

Матеріал надійшов 23.01.2014